

STARINSKA GROBLJA U PREDELU TAKOVO

PRILOG PROUČAVANJU STEĆAKA

Mada je u toku samo nekoliko poslednjih godina, posle 1951, na proučavanju stećaka urađeno mnogo više i bolje nego u toku prethodnih sedam decenija, pojava stećaka još nije objašnjena. Danas je već prilično jasno ko su bili ti na čijim su grobovima podizani monolitni nadgrobni spomenici i utvrđeno je da se ti nadgrobni spomenici ne mogu smatrati nečim specifično bosanskim. U glavna pitanja koja još nisu rešena spadaju: kako i kada je došlo do podizanja takvih nadgrobnih spomenika, kada je prestalo njihovo podizanje i kakav je razlog bio tome? Nekoliki nalasci u selima predela Takovo, u okolini Gornjeg Milanovca, unose nešto svetla u drugo od pomenutih pitanja, pa ću ih zbog toga objaviti na ovom mestu. Ti podaci su ujedno i nov prilog upoznavanju geografskog rasprostranjenja stećaka, što je takođe jedan od neophodnih uslova za rešenje složenog problema o stećcima.

Poznato je već odranije da stećaka ima i po zapadnoj Srbiji ali tamo nisu preduzimana onako sistematska proučavanja kao što se vrše sada po Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori. Ukoliko su istraživači obraćali pažnju stećcima po zapadnoj Srbiji, koliko mi je poznato, uzimali su u obzir samo lepše primerke, kakvih ima u srbijanskom Podrinju.

Obilazeći sela predela Takova, u doskorašnjem takovskom srezu, radi prikupljanja podataka o naseljima i poreklu stanovništva, 1950, 1953 i 1954, na više mesta sam naišao na nadgrobne spomenike, slične stećcima, koji su bili iz raznih vremena. Nisam ih sistematski istraživao, jer je to bilo izvan moga zadatka a nisam imao ni potrebnih sredstava za takav posao. Podaci do kojih sam došao običnim posmatranjem biće, ipak, koristan doprinos.

Po takovskim selima su veoma česta stara groblja. Na žalost, većinom na njima nema nadgrobnih spomenika: upotrebljeni su kao građevinski materijal, i stalno se dalje uništavaju. Pada osobito u oči da u tom predelu nema nikakvog poštovanja prema starim grobljima.

Gde god ih ima, stara groblja obično nose i naročita imena. Tako, na primer, u Bosni i Hercegovini se srednjevekovna groblja, kao i druge

starine iz srednjeg veka (ostaci gradova, putevi, bunari), obično zovu »grčkim«. Narodno predanje smatra da su tu pre dolaska Turaka živeli »Grci« i njima pripisuje mnoge starine. Takva predanja se čuju izvan Bosne, pa ih ima i po zapadnoj Srbiji, osobito u srbijanskom Podrinju.

Naziv »grčki« u odnosu na staro stanovništvo i njegova groblja i druge ostatke može se čuti i u predelu Takovu, ali je tu češći i više rasprostranjen naziv »Madžari« odnosno »madžarski«. Karakteristično je da se »Grcima« pripisuju stara groblja i druge starine samo u selima neposredno ispod Rudnika i da se to ime, u odnosu na starine i staro stanovništvo, čuje samo do Gornjeg Milanovca prema zapadu; dalje od Gornjeg Milanovca prema zapadu govori se gotovo samo o »Madžarima« i »madžarskim« grobljima, ali se ti nazivi mogu čuti i istočno od Gornjeg Milanovca. Mislim da su nazivi »Grci« i »grčki« stariji i da se njihovo postojanje i upotreba samo u selima neposredno pod Rudnikom može objasniti na ovaj način: Rudnik je i u starije tursko vreme bio znatno naselje i nikada nije ostajao sasvim pust pa je tu bilo izvesnog neposrednog dodira između starijeg i novog stanovništva. Naime, današnje stanovništvo predela Takova sa neznatnim izuzetkom vodi poreklo od predaka koji su se doselili u toku 18. i 19. veka. Prema mojim ispitivanjima iz 1950—1954. u čitavu predelu bila su 6044 domaćinstva ili porodice, među kojima je bilo samo 7 rodova (sa 124 domaćinstva, ili 2% od svih današnjih domaćinstava) koji su u predelu bili prisutni i pre 1739, a od tih rodova samo dva od 960 srpskih rodova smatraju se starinačkim.

U selima udaljenijim od Rudnika nije bilo ni toliko kontinuiteta u stanovništvu, pa su novi stanovnici jednostavno sve ostatke od ranijih slojeva stanovništva i iz raznih perioda shvatili da pripadaju samo jednom i istom sloju i prozvali ga »Madžarima«.

Nema nikakvih indicija da je ovde ikada bilo etničkih Madžara. Ne može se uzeti ni to da je u spomenutom nazivu sačuvana uspomena na provala madžarskih vojski u ove krajeve u srednjem veku. Više verovatnoće ima pretpostavka da je i u ovom kraju naziv Madžar označavao uopšte

katolika sa severa i da su Madžarima smatrane austrijske vojske koje su ratovale po Srbiji krajem 17. i u 18. veku i da je austrijska okupacija 1718—1739. u narodu smatrana, iz istog uzroka, »madžarskom«. Da je zaista tako, vidi se i iz ove činjenice: u Drenovi se priča da je iznad sela bila »madžarska« granica. Zaista je granica okupirane Srbije 1718—1739. bila u blizini tog sela. Međutim, u takovskim selima se može čuti da su Madžari, koji su tu ranije živeli, otišli u Madžarsku, da su pojedini od njih posle dolazili ovamo, znaju im se i prezimena itd. To su, dakle, Srbi koji su tu ranije živeli i koji su se u vreme i zbog austrijsko-turskih ratova 1683—1699, 1716—1718. i 1737—1739. iselili u »Madžarsku« i tako postali »Madžari«, baš kao što su Srbima u takovskom srezu i Srbi koji su do 1912. bili u Turskoj — a granica nije bila daleko — bili »Turci«. U upotrebi naziva »madžarski« ide se tako daleko da se »madžarskim« zovu čak i srpska groblja iz novijeg vremena. Tako, na primer, u selu Leušićima zovu »madžarskim« groblje iz druge polovine 18. veka, u kome je sahranjen i Aranit, predak roda Žižovića, a u Lozju zovu »madžarskim« napušteno srpsko groblje u kome ima nadgrobni spomenik s natpisom iz 1862; na Jovanju, u selu Ozremu, je staro srpsko groblje koje zovu »madžarskim«, a u selu Gornjim Branetićima zovu »madžarskim« grobove trojice Žižovića iz 19. veka kraj drumu i potoka Madžarca, iako na njihovim spomenicima postoje jasni i opširni natpisi.

Izuzetno, može se čuti da se starinska groblja zovu i »džinovskim«. Tako, na primer, u selu Grabovici sam imao prilike da čujem od nekih da staro groblje na Rapaj-Brdu zovu »džinovskim«, a u zaseoku Arnautima da je bila »džinovska« crkva. Tako i u selu Smedraži neki zovu »džinovskim« starinsko groblje u selu. A u Majdanu sam čuo takvo predanje već sasvim deformisano: veliki kamenovi su stavljani na grobove radi toga da zverinje, koje se zvalo »džinovi«, ne bi noću vadilo leševe iz groblja.

Uticaju novog vremena treba pripisati što poneka starinska groblja i druge starine zovu »rimskim«.

U obližnjem predelu Donje Dragačevo našao je pok. J. Erdeljanović četrnaest starinskih grobalja, koja i tamo narod zove grčkim, džinovskim i madžarskim.¹

Na nekim »madžarskim« grobljima su sasvim uništeni ili razneti nadgrobni spomenici, pa se sama mesta tako zovu. Sva ta groblja, ukoliko se što o njima zna, biće takođe pomenuta u pregledu starinskih grobalja po naseljima.

Moglo bi se pomisliti da se naziv »grčki« odnosi na starija groblja a naziv »madžarski« na groblja iz mlađeg perioda. Međutim, takva pretpostavka, ma koliko izgledala opravdana i pri-

mamljiva s obzirom na razlike u veličini i obliku nadgrobničkih spomenika na raznim starinskim grobljima, zasada ne može opstati iz sledećeg razloga: groblje u Ozremu po svemu je veoma slično groblju na Lipi u Majdanu, pa se ozremsko pripisuje »Madžarima« a ono na Lipi »Grcima«.

S izuzetkom »grčkog groblja« na Lipi u Majdanu, svuda tamo gde još ima očuvanih spomenika, vidi se jasno da su to samo još neznatni ostaci: ostao je tek poneki, i to obično pomeren, preturen ili slomljen, ili je od sasvim rđava kamena, te nije još našao interesenta. Sve su to činjenice koje treba imati u vidu kod ocene tih starina i utvrđivanja njihove orijentacije: nekada je starinskih nadgrobničkih spomenika u ovom kraju, pa i stećaka, moralo biti mnogo više, a ako uništavanje produži dosadašnjim tempom, brzo će ih nestati sasvim.

Karakteristično je za odnos današnjeg stanovništva prema ranijem stanovništvu ovoga predela da su srazmerno retki primeri da se današnje stanovništvo sahranjuje u tim starim »madžarskim« i »grčkim« grobljima ili da je zasnovalo svoja groblja u blizini tih starih grobalja. Takvi su primeri samo u Ručićima, Pranjanima, Polomu, Velereči, Svračkovcima i Smedraži, ali to svakako nije iz poštovanja prema groblju, nego što su ta mesta po svom položaju bila podesna za groblje.

Na tim starinskim grobljima po takovskim selima nema jednoobraznosti u pogledu oblika spomenika. Negde se te razlike mogu objasniti tim da sva groblja nisu iste starosti i da je bilo promena u običajima. Tako, ima grobalja gde su nadgrobni spomenici u vidu većih stena, poput onih stećaka koji se zovu sada sanducima, negde su to srazmerno sasvim maleni i tanki stubovi, a negde viši i debeli stubovi. Ima i toga da se na istom starinskom groblju susreću različiti oblici spomenika, što se često može videti na starinskim grobljima po Bosni, a što je sasvim obična pojava i na savremenim grobljima po takovskim selima i drugde.

Značajna odlika starinskih nadgrobničkih spomenika, »grčkih« ili »madžarskih«, po takovskim selima jest da nisu uopšte obrađivani ili su obrađeni sasvim grubo. Retki su spomenici kojima je klesanjem dat pravilan oblik. Obično su to komadi stene koji su tek ovlaš zatesani sa strana i na taj način im je dat oblik sanduka, ili ploče ili četvrtastog stuba. Ploče su često prilično debele. Ponegde ima i tako obrađenih, ali grubo, spomenika da imaju izgled stećaka na sleme. Obično su svi ti spomenici bez ikakvih znakova ili ukrasa na površini. Izuzetno, ponegde se vidi znak krsta, urezan ili u reljefu. Tako isto, ni na jednom od sačuvanih spomenika nema natpisa. Od meštana se može čuti da je na uništenim spomenicima bilo natpisa, ali se tome kazivanju ne može verovati jer nepismeni i slabo pismeni ljudi nisu ni mogli utvrditi da li se radi o natpisima ili kakvim šarama.

¹ J. Erdeljanović: Donje Dragačevo. Srpski etnografski zbornik IV (Beograd, 1902) 76—77.

Najveće i najbolje očuvano je »grčko groblje« na mestu Lipi u selu *Majdanu*, gde se vidi još oko 200 očuvanih nadgrobni spomenika, iako su i sa tog groblja odnošene ploče za građevine. Groblje je veoma prostrano i obraslo je u šumu, po kojoj ima i mnogo sitnog džbunja, što sve znatno otežava utvrđivanje stanja na toj nekropoli. Mnoge ploče su utonule u zemlju toliko da jedva vire, te se bez kopanja ne može utvrditi tačan broj očuvanih nadgrobni spomenika kao ni broj pojedinih njihovih vrsta, jer nisu svi istog oblika. To mesto, kao i okolne njive, sada je privatna svojina Ljube Jelića.

Nadgrobni spomenici na toj nekropoli su svi od nekog kamena zrnaste strukture, sličnog granitu, ali mekšem, koji je kopan verovatno u neposrednoj blizini u hataru sela Šilopaja (sama Lipa je na granici Majdana prema Šilopaju).

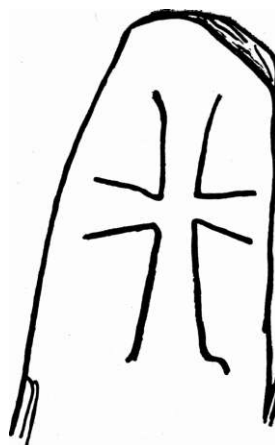
Groblje je veoma gusto. Na mestima je gotovo ploča uz ploču, pa ih ima i po dvadesetak tako grupisanih.

Najmnogobrojniji su spomenici u obliku ploče (sl. 1), često dosta velikih dimenzija, npr. 280 X 105 X 32—37 cm, ali su još češće ploče koje su nešto manje, dugačke oko 180 cm, pa ih ima i kraćih (127 cm). Te ploče su mahom grubo tesane, ali ih ima i dosta dobro tesanih. Nemaju ozgo pravilan oblik pravougaonika. Gotovo svaka je nešto uža na jednom kraju, ali je neka uža na istočnom a neka na zapadnom kraju. Možda se takvim oblikom htelo nagovestiti oblik ljudskog tela. Neke su ploče prevrnutе, što su verovatno uradili kopači blaga. Poneka ploča je postavljena ukoso te izgleda kao stećak na sleme. Nije mi bilo moguće utvrditi da li je to njihov prvobitni položaj ili su ih u taj položaj doveli i ostavili tako kopači blaga.

Na toj nekropoli ima i vertikalno usađenih stubova i jedan krst. Ima i sasvim malih stubova, pa i većih. Nije jasan odnos ploča i stubova. Uz jednu ploču usađeni su stubovi uz obe uže strane, tj. iznad glave i nogu pokojnika. Uz neku ploču je

Sl. 1

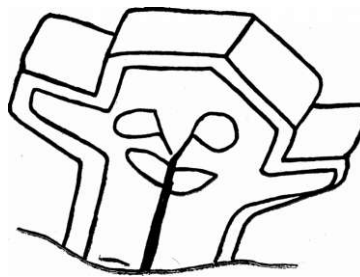

Sl. 2

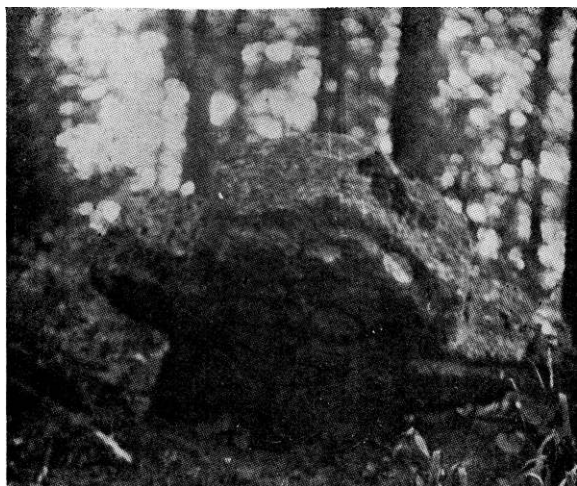
samo po jedan stub, a ima i stubova koji nisu uz ploče. Međutim, po tome se ne mogu izvoditi nikakvi zaključci, jer su ploče odnošene, a mogli su biti odnošeni i stubovi koji su bili uz ploče a one ostavljene.

Spomenici na Lipi su veoma oskudni ukrasima i znacima. Ima jedan stub na kom je u reljefu veći krst; površine tog krsta na krajevima njegovih krakova neosetno prelaze u okolnu površinu stuba. Vredi još da se pomene da je krst na strani okrenutoj zapadu (sl. 2). Samo je jedan, i to masivan, krst na nekropoli. Rađen je grubo. Iznad zemlje je za 82 cm, najveća mu je širina 80, a debljina 23 cm. Na njemu je izrađen krst u reljefu a u tom krstu šara: stabljika sa dva bademasta lista i dva cveta ili ploda (sl. 3). Moj pratilac, naviknut na simbole na savremenim nadgrobni spomenicima po takovskim selima, spontano je izrazio mišljenje da je taj krst sa cvećem na grobu ženskog pokojnika.

Samo na tri očuvane ploče ima nečega što bi se moglo nazvati ukrasima. Na jednoj ploči osrednje veličine (165 X 57 cm), uporedo sa dužim stranama, su nizovi od po dve kratke crtice koje su u pravcu popreko prema tim ivicama, a u gornjem desnom uglu izgleda kao da ima krst upisan u veoma zaokruženu elipsu, ali nisam mogao pozvrdano da utvrdim o čemu se radi (sl. 5). Na drugoj ploči, nepravilna oblika (dimenzije 180 X 70

Sl. 3

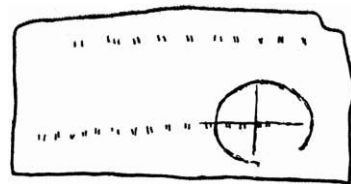
Sl. 4

X 35 cm), je veoma grub ukas u vidu deformisane cikcak-linije (sl. 6). Treća ukrašena ploča je najzanimljivija. Velika je samo 127 X 85 cm; uža je na istočnoj strani. Duž sve četiri ivice ima okrajinu u vidu nepravilne cikcak-linije, a po sredini udubljenje, duboko oko 2 cm, u vidu korica širokog mača. Nekih znakova ima pouzdano i na jednom velikom stečku koji je prevrnut, ali ih nisam mogao da vidim: veličina i znaci su svakako i bili povod da ga kopači blaga prevrnu.

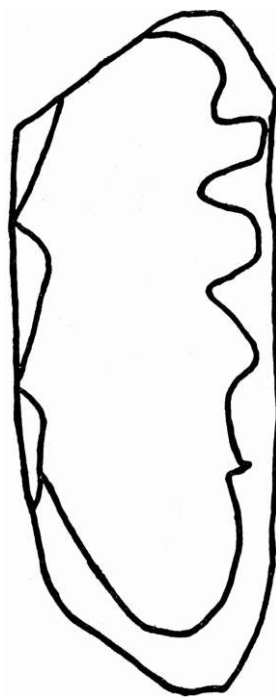
Majdan je postao samostalno naselje tek neposredno posle 1815², a u prošlosti je bio deo Rudnika, pa je i to groblje na Lipi ustvari jedno staro rudničko groblje. To je groblje veoma homogeno, što znači da je služilo samo u jednom periodu: kad je nestalo stanovništva kome je ono služilo, ono je prestalo da se upotrebljava, i stoga u njemu i pored njega nema grobova ili grobalja iz mlađih perioda.

Po Majdanu ima još starinskih grobalja. Niže sadašnjeg groblja u zaseoku Rapšincima, nedaleko od Lipe, bilo je »grčko groblje«, ali su tu na grobovima usađeni samo manji kamenovi, i to netesani ili delimično tesani, a samo je jedan lepo tesan. Mnogo se priča o »mađarskom groblju« iznad zaseoka Durevaca. Groblje je iznad mesta Selišta a pod Visom, čiji se vrh zove Gradina. Samo groblje je visoko u strani. Taj lokalitet nisam posetio. Po kazivanju meštana, na tom groblju su mnogi kopali, i mnogi su spomenici uništeni. Po veoma raširenom verovanju, blizu tog groblja je bio i grob despota Đurđa: u potoku Jazinski do — Crkvina, desno od Visa, gde je takođe bilo »mađarsko groblje«. Tražeći blago, kopači nisu imali nikakva obzira prema tim spomenicima.

² Tih. R. Đorđević: Arhivska građa za naselja u Srbiji u vreme prve vlade kneza Miloša (1815—1839). Srpski etnogr. zbornik XXXVII (Beograd, 1926) 384—385.

Sl. 5

Sl. 6

Treba da na Visu ima i sada grubih ploča i »dubećeg kamena« ili »uzglavnika«, kako kažu, ali bez ikakvih znakova. Mnogo je toga odvučeno za građenje mostova. Na potesu Vujosavi, kraj kuća Savićevića, bilo je neko veliko starinsko groblje. Po tome što je na groblju bilo uzglavnika, ploča i koso postavljenih krstova, računaju da je groblje bilo »mađarsko«. Nije sasvim uništeno. Uništeno je »mađarsko groblje« na Kruščanju.

Napominjem ovde da na samom Rudniku na mestu Crkvini stoje ruševine crkve, koja je bila dugačka oko 7 m (bez polukružne apside) i široka oko 4 m. U zidu te crkve vidi se velik komad od stečka koji je bio na sleme; izgleda da je kod zidanja bilo upotrebljeno i više ploča sa grobova. Ima na Crkvini na jednom nadgrobnom kamenu znak ravnokrakog krsta, čiji se kraci završavaju krugovima. Drugo starinsko groblje na Rudniku je u današnjoj rudarskoj koloniji nad varošicom, gde još stoji nekoliko stećaka u vidu užih i širih ploča (sl. 8).

U prostranom selu *Velereči* bilo je »madžarsko« groblje. Po kazivanju, na njemu su bile velike ploče kao i na opisanom groblju na Lipi i Majdanu.

U selu *Grabovici* su bila dva starinska groblja: »madžarsko« pod Parcem i »madžarsko« ili »džinovskog na Rapaj-brdu. Od tog drugog stoje tri kamena, dužine od oko po 2 m, ali su odvučeni sa groblja i video sam ih 1950. pored seoskog puta.

U selu *Svračkovcima* su bila tri »madžarska« groblja ali su uništena. Sa groblja na mestu Bastajima svučene su dve tanje ploče i jedan debeo stećak u obliku sanduka pa su 1950. stajali kod vodenice Nedića na Despotovici pod selom.

Nevade obiluju takvim starinama. Na mestu Crkvini, po predanju, bila je »madžarska« crkva i oko nje groblje. Video sam tu jedan izvaljen stub i više manjih u zemlji, ali su izlomljeni i obrasli šumom. Po kazivanju meštana, na tom groblju je bilo i stubova sa znakom krsta. Stoji još jedan stub, sa strana profilisan. Od »madžarskog« groblja u jednoj njivi u polju stoji samo jedan stub, visok oko 80 cm iznad zemlje, debeo oko 40 cm, otesan, ali bez ikakva znaka. Ostalo je sve razneto. Na kosi iznad dola Ponjavića Slavlja bilo je veće »madžarsko« groblje, od kog stoji samo još nekoliko uspravnih spomenika u obliku netesanih ploča i uzanih otesanih četverostranih stubova. Mnogi su izvaljeni. Na samom vrhu oble Glavice bilo je veće »madžarsko« groblje: još se pokazuje oko 30 grobova. Na nekima od njih je omanji cipus i obična ploča, a negde samo cipus. Na većini samo dugačak monolitni blok, neobrađen ili samo malo doteran (sl. 7). Neki blokovi su tako postavljeni da liče na stećke na sleme. Uz neki je položen mali stub. Ima i tesanih. Mnoge stećke su kopači pomerili iz prvobitnog položaja. Po kazivanju, bilo je spomenika i u obliku krsta, pa su razneti. Spomenici su delom od krečnjaka a delom od crvenkastog kamena sa Parca. Grobovi su u pravcu istok—zapad. Od »madžarskog« groblja pod Miločajem stoje još samo tri netesane ploče; ostalo je sve razneto za gradnju mostova.

U *Jablanici* su potpuno uništena »madžarska« ili »rimska« groblja na Livatku pod Trijeskom i na Lipovcu. Na Lipovcu su kao »belege« bili stubovi visoki do kolena. Prilično je očuvano »madžarsko« groblje na mestu Svetinji, gde je, po predanju, bila i crkva: stoje još nekolike krstače i stubovi. Na jednoj velikoj ploči, koja samo gornjom površinom viri iz zemlje, nalazi se znak dvostrukog krsta (sl. 9).

Na kosi Bijorcima u *Lunjevicama* bilo je »grčko« groblje, na kom sam 1950. video samo manje komade od porazbijanih spomenika, a na Čardačkom brdu bilo je »madžarsko« ili »rimsko« groblje, gde je nekada bilo mnogo spomenika od mramora

Sl. 7

Sl. 8

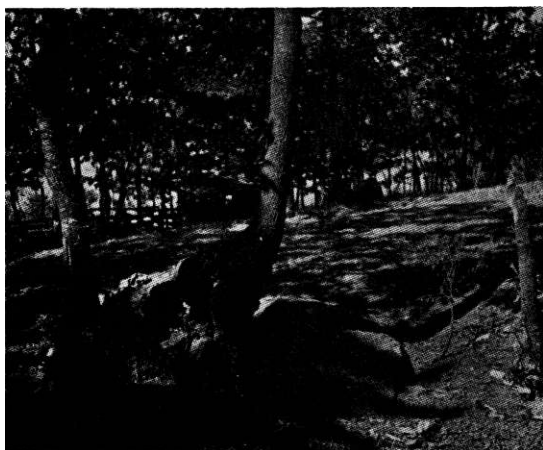
Sl. 9

(krečnjaka) i od peščara a gde sam 1950. video samo komade od nekoliko spomenika; na komadu jednog stuba su dva krsta. Jedna strana u tom selu zove se Grčka strana.

Selo *Brusnica*, koje je postojalo pod tim imenom u srednjem veku, a u obnovljenoj Srbiji bilo neko vreme i administrativno središte za rudnički okrug, imalo je više starinskih grobalja. Po kazivanju, na kosi kraj kuća Milivojevića, (blizu današnjeg gornjomilanovačkog groblja) bilo je »mađžarsko« groblje sa preko stotinu spomenika. Očuvan je dobro samo još jedan stećak grube izrade (sl. 10), a izgleda da je jedan drugi kamen u stvari samo prevrnut stećak (sl. 11). Visoko na kosi Križevcu je »mađžarsko« groblje s oko 30 očuvanih ploča. Treće starinsko groblje je bilo kod Padališta. Na njivi Žarkovcu (Stara Čaršija) i sada stoji jedan »mađžarski« nadgrobni spomenik, već znatno oštećen, ali osobit: to je onizak stećak na sleme, a iznad njega je usađen i visok stub sa znakom krsta u reljefu (sl. 13 i 14). Uz taj grob je bila velika šljiva »mađžarka«, koju pamti starac vlasnik njive (76 god.). Malo dalje od tog groba su još dva manja usađena stuba. Ne može, dakle, biti sumnje da je tu nekada bilo veće groblje. Kameno korito na česmi kod crkve (Stara Čaršija) napravljeno je od jednog stećka iz blizine.

Selo *Semedraž*: Neposredno uz današnje seosko groblje a delimično i u njemu je »mađžarsko« groblje. Stoje još tri nadgrobne ploče i poznaju se rupe od mnogih ploča, koje su upotrebljene za zidanje škole. Kod jedne od onih ploča koje su ostale usađen je i uspravan kamen. Ploče su dugačke i nepravilna oblika. Grobovi su orijentovani istok—zapad. Neki vele da je to bilo »džinovsko« groblje. Na Ozrića brdu prema selu Šaranima je mesto Mađžarevina.

U selu *Drenovi* je veliko »mađžarsko« groblje blizu potesa Rosulja i Samokova. Grobovi su u pravcu sever—jug. Sačuvano je na tom groblju samo nekoliko nadgrobnih znakova: usađeni ko-

Sl. 10

Sl. 11

madi kamena ili po grobu položeni veliki dugački blokovi. Ima samo jedan koji izgleda kao da je tesan na oblik mrtvačkog kovčega. Mnogo je tog kamenja odatle razneto. Jedan komad od nadgrobnog spomenika sa tog groblja prenet je na Savinac (»varošica« za sela Drenovu i Šarane) i stoji sada kraj vajata D. Matkovića. Poznaje se da je na kamenu bio natpis, ali je toliko istrven da se ne može razaznati nikakvo slovo.

Kod škole u *Takovu* bilo je »mađžarsko« groblje. Na grobovima su bile ploče. Stoje još dve, ali prevrnutе. Bila su u selu još dva »mađžarska« groblja, pa su uništena.

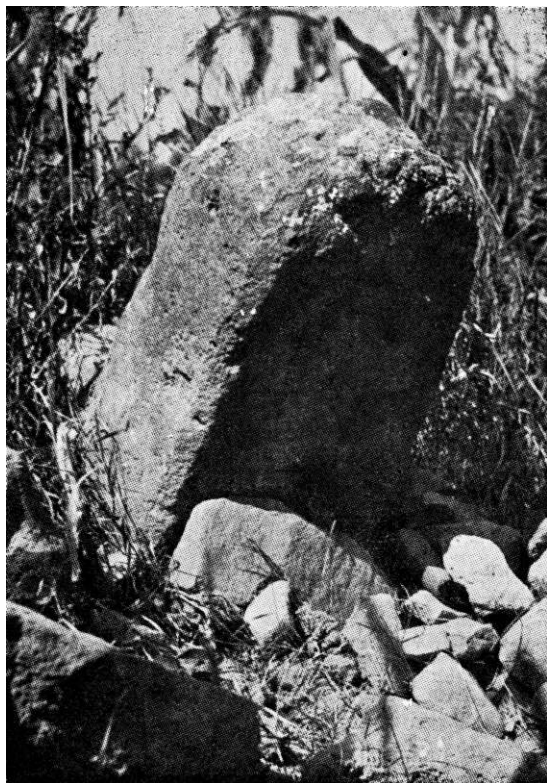
U selu *Ločevcima* su bila dva »mađžarska« groblja sa pločama i krstovima, ali je sve uništeno. Tako isto su razneti spomenici i sa »mađžarskog« groblja u *Sinoševićima*.

U selu *Klatičevu* su bila dva »mađžarska« groblja. Od onoga pod Crnim vrhom stoji još samo jedan usađen stub i na njemu uklesan znak krsta. Na drugom, na Tardžovini, bile su, po kazivanju, »stene« po grobovima.

U *Kalimaničima* su bila tri »mađžarska« groblja, od kojih je jedno sasvim uništeno. Na drugom, u imanju Povrenovića, bilo je oko stotinu dugačkih »stijena«, koje su takođe raznete. Po predanju, tu je bila i »mađžarska« crkva. Treće je bilo na kosi Mramoru: tu su bile ploče dugačke oko 2, široke oko 1, a debele oko ½ m.

Uništeno je i »mađžarsko« groblje u *Nakučanima*, gde su bile ploče i jedan stub sa krstom.

U *Ljutovnici*, na kosi Pločama a do sadašnjeg seoskog groblja, bilo je »mađžarsko« groblje sa velikim pločama (»ripe«, »stijene«).

Sl. 12

U *Ručićima* ima »madžarskih« grobova iznad i ispod sadašnjeg seoskog groblja na Ravni, izvan grobljanske orgade. Na tim grobovima su usađeni stubovi na kojima se vidi samo znak krsta. Jovan Mišković je zabeležio za to groblje da ga zovu svatovskim i tvrdi da je na jednom kamenu video izrezan nevestinski »smiljevac«.³

U selu *Vrnčanima* se samo kazuje da je bila crkva u Varoškom Polju, kad su tu vladali »Madžari«.

Gornji Branetići su imali na više mesta »madžarska« groblja. Očuvano je samo jedno. Na strmoj kosi Bregovima, s obe strane puta, ima veći broj malih i osrednjih nadgrobnihi stubova, netesanih ili delimično tesanih. Gotovo na svakom je zaparan znak krsta, a na većem dva uporedna obična krsta. Po predanju, u hataru ovog sela, u polju Madžarcu, bila je »madžarska« varoš i u njoj »madžarska« crkva. Mostić na drumu preko potoka Madžarca zovu »Madžarska ćuprija«.

U selu *Ozremu* ima Madžarska česma, a na bregu Dubnici je veliko »madžarsko« groblje, sa kog je mnogo kamenje već razneto. Ipak, ono što je ostalo dovoljno je karakteristično. I po veličini i po oblicima nadgrobnihi spomenika groblje je veoma slično »grčkom« groblju na Lipi u Majdanu. Grobovi su orijentovani u pravcu istok—

zapad. Nadgrobno kamenje je rađeno od veoma rđava kamena: od peščara sa dosta šljunka. Stoje još tri usađene ploče, jedan mali krst, dve položene (oborene?) ploče, deo jednog stećka u obliku sarkofaga, jedan grubo tesan stećak na sleme, jedan još veći na sleme, takođe grubo tesan, i mnogo stećaka tesanih u obliku sanduka. Jedan takav širok je 75 cm, a visok iznad zemlje oko 50 cm; na njemu je s gornje strane krst u reljefu. Kod dva stećka na sleme pada u oči da su im čeone strane kose, tako da izgledaju kao krov na četiri vode, a na jednome su uspravne (krov na dve vode).

U selu *Beršićima* je oveća nekropola na brdu Ovčici, na granici sa Breznom, sa više usađenih i položenih ploča. Grobovi su u pravcu istok—zapad. Bila su »madžarska« groblja još na dva mesta.

I u *Srezojčima* su bila dva »madžarska« groblja, koja su oba uništena, i bila je »madžarska« crkva. Na jednom od tih grobalja nalazili su se spomenici od belog kamena, verovatno od magnetita, koji se sada kopa u selu, pa se ono stoga zove Bijelo Groblje.

Sem pomenutog »madžarskog« groblja na Ovčici, u selu *Brezni* je veće »madžarsko« groblje na glavici na kosi Trešnjici, obraslo u zabran. Tu je moglo biti oko 200 grobova orijentovanih prema istoku ili prema istok—jug—istoku. Ima sačuvanih nadgrobnihi spomenika, koji su većinom grube ploče, položene po grobu, a ima i manjih usađenih ploča. Jedna položena ploča je lepše zatesana, kao paralelopiped, a druga tako da u preseku liči na sarkofag, a ozgo na njoj izrađen je reljefan pravougaonik. Dve velike ploče su postavljene na ploče ozdo. Samo uz jednu ploču ima i usađena ploča. Inače, tu ima dosta grobova obeleženih samo usađenim niskim pločama, koje su sasvim nepravilnog oblika. Ploče na tom groblju su većinom od krečnjaka, a ima ih i od žutog peščara. Sasvim je uništeno »madžarsko« groblje na Kremenu. Mesto u selu gde je sada zgrada zemljoradničke zadruge zove se Mramorje: tu je, po kazivanju, bilo desetak spomenika u vidu visokih stubova, pa su uništeni.

U selu *Loznju* kraj starog srpskog groblja je »madžarski« bunar. I groblje zovu »madžarskim«, iako u njemu ima datiran grob iz 1862.

U selu *Teočinu* ima potes Madžarište. Po kazivanju, tu je bilo veliko »madžarsko« groblje sa položenim većim i usađenim manjim pločama, ali je samo na jednoj ploči bio znak krsta. Od tog groblja stoje samo još dve ploče, preko kojih prelazi seoski put.

Od »madžarskog« groblja u selu *Gornjim Banjanima* stoji samo jedna uzana ploča pored puta, a priča se da je u selu bila i »madžarska« crkva ili manastir.

U selu *Polomu* su »madžarska« groblja na dva mesta. Na jednom se samo vidi usađeno nadgrobno

³ Jovan Mišković: Opis Rudničkog okruga, II. Glasnik Srpskog učenog društva XLI (Beograd, 1875) 188.

kamenje, a u drugom, donjem, manji ili veći stubovi u obliku četverostrane prizme, s urezanim ili običnim krstom u krugu.

U *Koštunićima* samo kazuju da su na Ridovima u selu bili »mađžarsko« groblje i crkva.

Na strani Mađžarevcu (Mađžarsko brdo kod J. Miškovića) u selu *Leušićima* bilo je »mađžarsko« groblje, pa su svi spomenici razneti. A Jovan Mišković video je na tom groblju velike kamene ploče bez ikakvih znakova, položene preko grobova. Ploče su bile velikih dimenzija i neobrađene. Samo na jednom grobu bio je kamen koji je stajao uspravno i na njemu je bio urezan krst. Mišković je raskopao dva groba, ali je u njima našao samo kosti i kreč.⁴ Niže ušća potoka Šibana u Čemernicu bilo je »mađžarsko« groblje, koje je bilo isto kao i to na Mađžarevcu (Mađžarskom brdu).⁵

U *Pranjanima* su bila četiri »mađžarska« groblja: potpuno su uništena.

Sva nabrojana groblja su iz starijeg perioda. Ona očigledno nisu sva iz istog vremena, i među njima ima sigurno starijih i mlađih. Mlađa su svakako ona gde su na grobovima samo stubovi. Iako nema nikakvih natpisa, ipak se sa sigurnošću može utvrditi da su neka iz starijeg vremena, vrlo verovatno iz srednjeg veka, i da su u ovom kraju u to vreme podizani nadgrobni spomenici po obliku i veličini isti kao i u Bosni toga vremena, ali skromniji i grublje izrade, što je, možda uslovljeno i osobinama kamena iz lokalnih majdana, koji nije podesan za obradu. S obzirom na veliku ulogu koju je Rudnik imao potkraj srednjeg veka, neka od starih grobalja u samom Rudniku i u njegovoj neposrednoj okolini biće pouzdano iz srednjeg veka, ali je bez raskopavanja teško utvrditi koja bi to bila, jer na spomenicima, ukoliko su očuvani, niti ima natpisa niti kakvih karakterističnih ukrasa. Ni oblici spomenika ne mogu poslužiti kao pouzdan oslonac, jer su isti oblici upotrebljavani u toku dugog vremena. Međutim, jedan pouzdan dokaz za starinu stećaka u ovom kraju nalazi se u zidovima porušene crkve na Crkvinu u Rudniku. Ta crkva je opustela najdocije 1690. ili neposredno posle te godine, kada su se Srbi iz Rudnika i ovog kraja u velikom broju iselili na sever, i u opisima iz prve polovine 18. veka crkva se nigde ne pominje. A pošto su kod zidanja te crkve upotrebljavani stećci i pošto je kamena crkva mogla biti podignuta ako ne u srednjem veku a ono jedino još u starije tursko doba, najdocije u drugoj polovini 16. veka, u doba obnovljene Pečke patrijaršije i znatnog poleta u građenju srpskih crkava, stećci koji su upotrebljeni za njenu gradnju još su stariji, nesumnjivo iz srednjeg veka. Te starosti su onda

verovatno i groblja sa sličnim nadgrobim spomenicima, osobito ona na Lipi u Majdanu i na Dubnici u Ozremlu.

Groblje na Lipi i Majdanu nesumnjivo spada u grupu starijih grobalja. Jedna pojedinost na njemu je od većeg značaja. To je onaj cikcak-ukras na jednoj ploči (sl. 6). Ma kako primitivan i siromašan, taj ukas je značajan elemenat. Na starinskom groblju u selu Bzoviku u dolini Studenice našao je pok. Vlad. Dvorniković »grčko groblje« i u njemu jednu ploču koja je imala sličan ukas. Njemu se čini kao da ukas između cikcak-crta predstavlja »životno drvo« u vrlo uprošćenoj stilizaciji.⁶ Groblje na Lipi, dakle srodno je sa grobljem u Bzoviku, koje je takođe veoma staro. Može se pouzdano zaključiti, na osnovi toga, da je groblje na Lipi bilo srpsko, a ne sasko. Cikcak-ukras na stećcima spada u vrlo česte ukrase i na stećcima u Bosni i u Hercegovini, s tom razlikom da su tamo trouglovi u cikcaku ispunjeni obično cvetovima.

Za ostala »mađžarska« groblja i pojedine stećke manjih dimenzija a u obliku ploče, sanduka ili slemena ne može se sa toliko verovatnoće odrediti njihova starost, jer je običaj podizanja takvih spomenika u ovom kraju, kako izgleda, trajao dugo. To je baš i najznačajnije u ovom kraju: takvi spomenici su podizani i u 19. veku. Pošto je kontinuitet između starijeg i današnjeg stanovništva sasvim neznatan, pitanje je kako je došlo do produženja ili obnavljanja podizanja takvih spomenika: da li je jednostavno produžena tradicija, ili su se došljaci ugledali na ono što su zatekli, ili su taj način doneli sa sobom ili je tek ovde prihvaćen pod kakvim drugim uticajem. Pošto se u 18. veku stećci pouzdano više nisu podizali u Hercegovini i Crnoj Gori, najverovatnije je da je jednostavno produžena ili prihvaćena stara regionalna tradicija, makar i posle izvesnog vremen-skog prekida.

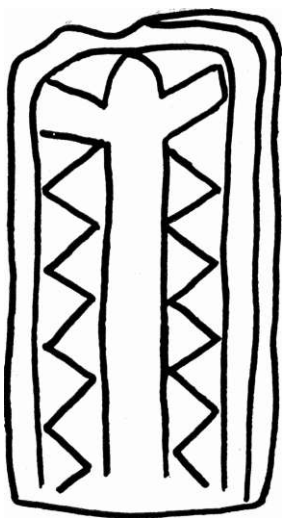
Na mnogim aktivnim grobljima po takovskim selima video sam nadgrobne spomenike koji su se sastojali od dva dela: visokog stuba u čelu groba i velike ploče kojom je pokriven ceo grob. Te ploče su različite debljine, pa ih ima i blago lučno zasvedenih ili izvedenih na sleme. Evo nekoliko primera. Napominjem da nisam posetio sva groblja u tom kraju.

Na mnogim starijim grobovima u Jablanici su tanje i deblje ploče, koje se na donjem kraju obično završavaju polukružno. Noviji grobovi su samo oivičeni kamenim ivičnjakom. Dosta je ploča i na starijim grobovima u Lunjevicama iz doba oko 1890. pa do oko 1900; neke ploče su debele. Ploče i stubovi uz njih su utoliko deblji i veći,

⁴ Nav. delo, I. Glasnik S. U. D. XXXIV (Beograd, 1872) 277—278.

⁵ Nav. delo, 278.

⁶ Vlad. Dvorniković: Tri starinska groblja u Studeničkom kraju. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XVII (1954) 10 i 30, sl. 3 na t. V.

Sl. 13

Sl. 14

ukoliko je pokojnik bio imućniji i ugledniji. U Brusnici ima na grobovima iz 1840-ih i 1850-ih godina dosta ploča, debelih do 20 cm, ali su neke od njih na grobovima umrlih viših činovnika koji su bili sa strane (tada je Brusnica bila središte rudničkog okruga). I na groblju u selu Šaranima ima ploča uz koje su i stubovi, ali u Ločevcima ima grobova iz 1850-ih godina samo sa pločama, bez stubova; docnije su stavljani samo stubovi ili krstovi. Na groblju u Ručićima su mnogi grobovi pokriveni pločama, od kojih su neke zasvedene. Ploča ima i na groblju u Vrnčanima. Na rodovskoj parceli Jakovljevića u groblju na Mramoru, u selu Beršićima, ima ploča iz 1830-ih godina, pa i iz 1921. Retke su, ali ima velikih ploča i na

grobovima iz 1840-ih godina na groblju u Srezojčima. Mnogo je ploča na groblju u Teočinu, a ima ih na starijim grobovima i u Koštunićima. Na groblju u Polomu video sam samo na jednom grobu veliku ploču i uz nju stub. Najzanimljiviji nadgrobni spomenik te vrste iz novijeg vremena je na grobu D. M. Lazića (umro 1898) u Svračkovcima: grob je oivičen usađenim kamenim pločama po kojima je ozgo postavljena ploča na sleme, a s gornje strane usađena visoka stela. Veoma je sličan tome spomeniku nadgrobni spomenik Đorđa Ostojića (umro 1899) u selu Lunjevicama.

Od interesa je da se navedu i narodni nazivi za nadgrobne spomenike u takovskom kraju, Kao što je poznato, u Bosni u Hercegovini stećci se često nazivaju »mramor«, »mramorovi«, »mramorje«, a u natpisima na stećcima, pored reči »kami« (kamen), često se susreće i »bilig«. Svi ti karakteristični nazivi postoje i u predelu Takovo. Mramorom se obično nazivaju osamljeni starinski monolitni nadgrobni spomenici, osobito oni izvan groblja, pa se onda i čitav potes ponegde zove tako. Tako, na primer, u Gornjem kraju u Pranjanim je mesto Mramor. Po predanju, na tom mestu je poginuo neki »Madžar«, pa mu je podignut mramor. Takođe u Pranjanim je Đevojački mramor. U Gornjim Banjanima je Čelin mramor. Po predanju: neki čovek došao je u posetu prijatelju, pa mu ukrao košnicu pčela, a domaćin, koji je znao da vraća, pošalje za njim pčele i one toliko izujedaju lupeža da je na tom mestu umro, pa mu tu posle podignut spomenik. Mramor u Nevadama je obrežak koji je tako prozvan po mramoru (stub visok oko 1 m a debeo oko 30 cm), o čijem se postanku različito priča. Jedna kosa u Beršićima se zove Mramor ili Tovarnica. Jedna kosa u Kalimanićima se takođe zove Mramor. Mramorom se i sada zove ponegde nadgrobni spomenik uopšte, npr., u selu Pranjanim, a u Nevadama mi je rečeno da su tako i u tom selu zvali ranije nadgrobni spomenik uopšte. Samo u Brezni zabeležen je toponim Mramorje. Stanje je, dakle, uglavnom isto kakvo je bilo pre više od pola stoleća u predelu Donje Dragačevo, gde je naziv »mramor« ili »mramorje« bio opšti za uspravljene nadgrobne spomenike.⁷

Dok se reč »mramor« upotrebljava poglavito u odnosu na naročite starinske nadgrobne spomenike i kao toponim nastao u vezi s takvim spomenikom, reč »biljeg«, »beleg« ili »belega« upotrebljava se kao naziv za nadgrobni spomenik uopšte i susreće se i u natpisima na nadgrobnim spomenicima iz novijeg vremena. Tako, na primer, u natpisu na grobu Zarije u Nakućanima iz 1800 (»ovaj biljeg«), u natpisu na grobu Mića Žižovića u G. Branetićima iz 1847 (»ovaj biljeg«), u jednom natpisu iz 1857. u Koštunićima (»beleg«), iz 1881. u Takovu (»biljega«) itd.

⁷ J. Erdeljanović: na ozn. mestu.

Oba ta naziva mogli su doneti preci današnjeg stanovništva koji su dolazili iz Hercegovine i starovlaških krajeva, ali su ti nazivi mogli postojati u tom kraju i od ranije,

U natpisima na srednjevekovnim stećcima po Bosni ta vrsta spomenika često se naziva »kami«. Taj termin u savremenom obliku »kamen« susreće se i u natpisima na nadgrobnim spomenicima iz 19. veka. Tako, na spomenicima iz 1840-ih i 1850-ih godina u Brusnici obično se susreće ova formula: »Ovaj ladni kamen pokriva...« Pored toga veoma često se čuje u govoru kao naziv za nadgrobni kamen sinonim za kamen: stijena. Susreće se ta reč i u natpisima, na primer, u natpisu na spomeniku Milosave, druge žene Nikole Lunjevice (umrla 1829), na groblju u Lunjevicama.

Na bosanskim stećcima ima natpisa, ali su srazmerno veoma retki. Češći su stećci ukrašeni figuralnim predstavama i raznim ornamentima, čiji pravi smisao i uloga još nisu poznati. Možda će objašnjenju stavljanja tih ukrasa na stećke doprijeti objašnjenje o ukrašavanju nadgrobnih spomenika u takovskim selima u 19. i 20. veku, a tako je i drugde po Šumadiji i jugozapadnoj Srbiji.

Nadgrobni spomenici po takovskim selima su često ukrašeni. Jedno vreme bilo je veoma u običaju da se na steli predstavlja pokojnik, razume

se veoma primitivno. Pored toga, veoma je u običaju i danas da se na spomenik uklešu obični ornament i predstave raznih predmeta: štap, kišobran, čutura itd. Stavlja se ono što je pokojnik osobito voleo za života ili što je u vezi sa njegovom smrću. Tako, na primer, čutura znači da je pokojnik voleo rakiju, štap znači da je pokojnik bio »čiča«, stariji čovek koji je išao sa štapom, kišobran je atribut devojke, bradva znači da je pokojnik bio »majstor« (tesar ili kačar), preslica označava prelju, puška može da znači vojnika ili da je pokojnik ubijen metkom iz puške itd. Na groblju u Jablanici je grob Blagoja Dragojlovića iz 1918, koji je na spomeniku predstavljen s rukom na srcu: išao on sa panahijom u crkvu u Gornji Milanovac, pa ga u putu ubili Austrijanci, misleći da nosi i vadi bombu. Ruka na srcu pokazuje kako je on molio da ga ne ubiju. Te predstave su rađene obično veoma grubo, mogu da izgledaju i smešne, ali seljani na njih gledaju drukčije: za njih to nisu obične šare i ukrasi, za njih su to simboli puni značenja, po kojima oni čitaju biografiju pokojnika. Drugim rečima, za njih te predstave imaju vrednost slikovnog pisma. Vrlo je verovatno da i neke predstave na bosanskim stećcima imaju taj karakter.

DIE ALTERTÜMLICHE NEKROPOLE IM GEBIETE VON TAKOVO

Es ist genügend bekannt, dass auf den mittelalterlichen Nekropolen in Bosnien und in den angrenzenden Gebieten charakteristische Denkmäler befinden deren Vorkommen und deren Sinn wissenschaftlich noch nicht erklärt wurde. Im Gebiete vor Takovo in Serbien, das ziemlich ferne von Bosnien liegt, und nie in der inneren Einrichtung mit der bosnischen Kirche verbunden war oder unter Jurisdiktion derselben stand, sind viele altertümliche Friedhöfe zu finden mit den Denkmälern, die mit jenen in Bosnien gleich sind oder ihnen ähneln. Die Bevölkerung hat für dieselben, genau wie in Bosnien, den Namen »un-

garisehe« oder »griechische« Gräber. Auf den Grabdenkmälern im Gebiete von Takovo findet man sehr selten irgend ein Zeichen wie z. B. Kreuzabzeichen oder noch seltener ein Ornament in der Form einer Zickzacklinie wie man es auf den mittelalterlichen Grabdenkmälern in Bosnien oft findet.

Es ist von Bedeutung dass man im Gebiete von Takovo die Denkmäler solcher Art noch im XIX und XX Jahrhundert errichtete und dass dieselben von Bevölkerung als »Mramor« (Marmor), »Beleg« (Zeichen), oder »Kamen« (Stein) genannt werden, genau wie man sie in Bosnien im Mittelalter nannte.